

Constantin Cavernos

Arta sacră bizantină

*Scrieri alese ale pictorului-iconar grec, contemporan, Fotie Kontoglou
despre artele sacre după tradiția creștinismului ortodox răsăritean,
compilate și traduse din limba greacă și tipărită cu o Prefață,
Introducere, note și ilustrații.*

Traducere din limba engleză
Prof. Paul Bălan

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

Editura DOXOLOGIA
Iași, 2017

*I. Hristos Pantocrator. Aproximativ 1100.
Mozaic din turla Bisericii din Dafni, lângă Atena.*

Cuprins

Prefață	7
Lista ilustrațiilor	5
Bizanțul	21
Grecia antică și arta bizantină	27
Arta bizantină	31
Iconografia bizantină: o schiță istorică generală	46
Iconografia bizantină în Sfântul Munte	59
Mai multe despre Protaton	72
Arta bizantină în fosta Iugoslavie	75
Iconografia bizantină în timpul stăpânirii otomane	78
Iconografia	88
Iconograful	93
Nașterea Domnului în iconografie	94
Iconografia Sfintei Fecioare	99
Icoane ale Adormirii Maicii Domnului	103
Iconografia lui Iisus Hristos Pantocratorul	106
Francisc de Assisi și crucifixul bizantin	109
Iconografia Învierii Domnului.....	110
Arhitectura	118
Imnodia	123
Imnele pascale	127
Muzica	132
Părerii felurite despre arta bizantină în general	136
Afirmații alese cu privire la aprecierea artei bizantine	139

Arta bizantină

Arta bizantină este pentru mine arta artelor. Cred într-însa așa precum cred în religie. Doar această artă îmi hrănește sufletul cu profundele și tainicele sale puteri, numai ea îmi potolește setea pe care o simt în pustiul cumplit care mă înconjoară.

Mă aflu printre pușinii oameni care pot analiza lucrările artistice ale altor epoci și care pot să-și exprime simțămintele pe care ele le trezesc, deoarece și eu sunt un om al epocii mele, aflat sub influența lumii artei. Nu sunt un neinițiat. Cu adevărat, pot spune lucruri vrednice de luat în seamă cu privire la pictorii flamanzi, cu privire la florentini, venețieni, Goya, pictorii moderni, arta chineză și multe altele. Și dacă m-aș fi ocupat cu astfel de lucruri, aș fi putut fi luat drept savant, „dar”, după cum spune proverbul, „eu cred în coranul meu”. În comparație cu arta bizantină, celelalte mi se par superficiale, „care se îngrijesc și pentru multe se silesc, dar un lucru trebuie”¹¹.

Acel mic lucru, oricine l-a înțeles, l-a înțeles cu adevărat.

Adesea mă întreb cum a reușit omul, cu ajutorul harului dumnezeiesc, să înțeleagă cele materiale, să exprime inexprimabilul și, mai mult decât atât, să-l

¹¹ Luca 10, 41-42.

exprime prin mijloace atât de simple și de pozitive; nici prin deșarta înțelepciune, nici cu ajutorul perspectivei, nici prin vreo falsă materializare cu nuanțe cețoase, nici prin vreun sentimentalism prostesc și teatral.

Totul este auster, extrem de impresionant. Lumi tainice ni se descoperă prin aparenta sa naivitate și simplitate. O călăuză înțeleaptă coboară în adâncurile oceanelor sufletului, și în clipa în care mulți cred că ea nu coboară mai adânc decât poți înțelege, ea ajunge într-o lume de care nimeni nu se poate apropia. „Fie ca mâna celor necredincioși să nu se atingă în vreun fel de ea”¹². Nimeni din cei ce nu au înțeles acest limbaj tainic „lăsând deoparte grijile lumești”, nu-l va înțelege până la sfârșitul vieții sale, rădăcina sufletului său va rămâne neatinsă de roua cerească.

Dulceața acestei arte este apocaliptică. Oamenii obișnuiți cu fleacuri nu au nimic de zis despre această artă, ci fac observații logice cu privire la picioare încovoiate, la trupurile nefirești, și altele de acest fel. Prin astfel de mijloace, cum se pot ei, oare, apropia de adâncul conținut uman, care este Sfânta Sfintelor? Iar, ori de câte ori o laudă, ei spun lucruri încă și mai rele, fac observații prostești, spun banalități.

Dacă omul se cuminecă cu acel „foc care îi arde pe cei nevrednici”, de nici un folos nu sunt acele instrumente necoapte numite: deșteptăciune, cultură, oratorie, eleganță, analiză etc. E nevoie de lucrul cel mai de preț, pe care-l află adesea la omul cel mai simplu, și

¹² Verset din cântarea a 9-a a „Canonului Bunevestiri”.

care este o calitate dumnezeiască, care îi revelează omului oceanul dumnezeieștii armonii a lumii. „Spre unii ca aceștia Îmi îndrept privirea Mea: spre cei smeriți, cu duhul umilit și care tremură la cuvântul Meu!”¹³. Sufletele profunde au privilegiul de a primi această descoperire.

Deci, numai acela are acest dar, cel care înțelege limbajul nelumesc și tainic care se vorbește în Răsărit, de către Bizanț. În lucrările acestui „Sion mistic”, tot cel ce arde, cuprins de setea originalității, află izvorul și își potolește setea. Atunci când intră într-un paraclis de țară bizantin, el se așteaptă să afle în picturi ceva original, apocaliptic, ceva care sugerează lucruri tainice, în timp ce poți străbate o galerie de artă europeană fără a-ți satisface o astfel de dorință profundă.

Lucrările artei bizantine sunt cele mai apocaliptice pe care le-a creat vreodată omul în arhitectură, poezie, muzică, pictură. „Lumina plină de bucurie”, melodia meditativă a Heruvicului, sau a Imnului Canon, fac ca sufletul să pogoare în tainica lumină vagă a Răsăritului. Această mistică este plină de sănătate, bucurie și comori, deși este una ascetică și austeră.

Pentru inima mea, singura artă adevărată este cea bizantină. Nu mă deranjează faptul că este denumită învechită, demodată, dogmatică, ascetică, naivă, și sunt folosiți termeni asemănători, dar sunt mâhnit fiindcă mulți oameni nu îi gustă dulceața, fiind corupți de cei care vorbesc disprețuitor despre această artă sfântă,

¹³ Isaia 66, 2.

Iconografia bizantină în Sfântul Munte

Prezentare generală

Sfântul Munte a fost marele centru al artei ortodoxe, după căderea Constantinopolului. Dar arta a înflorit în Muntele Athos mult mai devreme, așa cum ne indică unele icoane și miniaturi care au supraviețuit marilor vicisitudini prin care a trecut Sfântul Munte. Dintre lucrările iconografice mai vechi, avem rămășițele unor mozaicuri din biserica principală (Katholikon) a Mănăstirii Vatoped. Ele cuprind următoarele icoane: Hristos așezat pe tronul dumnezeiesc, având de o parte și de alta de Sfânta Fecioară și de Sfântul Ioan Botezătorul, situată deasupra ușii centrale a naosului, cu o inscripție din sec. al XI-lea, icoana Bunevestiri pe peretele naosului de o parte a ușii sale centrale și icoana Sfântului Nicolae, deasupra ușii drepte, mai mici a naosului. Aceste lucrări au înțelepciunea și întinderea de plan care caracterizează în general mozaicurile din sec. al XI-lea. Din aceeași perioadă avem două mozaicuri la Mănăstirea Xenofont, care îi înfățișează pe Sfinții Gheorghe și Dimitrie.

Se pare că acestea sunt părți scoase de pe pereții unei biserici care a fost cândva împodobită cu mozaicuri și transformate în icoane portabile prin lipirea

pe bucăți de lemn. Din aceeași perioadă de dinaintea căderii Constantinopolului avem mozaicurile Sfântului Ioan Teologul din trezoreria Mănăstirii Marea Lavră, Răstignirea Domnului și Sfânta Ana de la Mănăstirea Vatoped, icoana mozaic a Sfântului Nicolae de la Mănăstirea Stavronikita și alte câteva.

Icoanele pictate pe lemn care aparțin acestei perioade sunt relativ puține. Cele mai importante sunt numeroase icoane făcătoare de minuni din Sfântul Munte, cunoscute în întreaga lume ortodoxă, cum ar fi *Panaghia Portaitissa* (Maica Domnului „Portărița” de la Mănăstirea Ivirou, *Antifonetria* de la Mănăstirea Vatoped, *Tricherosa* de la Mănăstirea Hilandar, *Gorgoepokoos* de la Mănăstirea Dochiariu și alte câteva de dimensiuni mai mici, cum ar fi mica icoană-diptic care Îl reprezintă pe Hristos și pe Sfânta Fecioară, cunoscută sub numele de *Ta Ninia*.

În contrast cu numărul mic de mozaicuri, fresce sau icoane pictate pe lemn realizate înainte de căderea Constantinopolului, miniaturile manuscriselor care provin din acea perioadă sunt numeroase⁵⁷. Printre cele mai vechi sunt miniaturile *Psaltirii* din sec. al XI-lea de la Mănăstirea Pantocrator, *Octoiul* de la Mănăstirea Vatoped și *Evangheliarul* de la Mănăstirea Ivirou.

Aceste miniaturi sunt adevărate capodopere, demonstrând nu numai o răbdare ieșită din comun, lucru

⁵⁷ Iconografii bizantini au creat astfel de miniaturi încă din sec. al IV-lea.

pentru care sunt admirate de numeroși oameni care nu sunt experți în domeniu, dar mai ales și pentru desăvârșirea lor neîntrecută. Multe dintre ele au desăvârșirea și claritatea marilor compoziții murale.

În ceea ce privește delicatetea, calitatea și noblețea coloritului lor, sunt incomparabile și unice.

Dintre fresce, cele mai vechi sunt cele din biserica principală a Mănăstirii Vatoped și din Biserica Protaton din Karyes. Unele rămășițe, sunt foarte rare și aproape desfigurate, cum ar fi cele din chilia Ravdokos din apropiere de Vatoped și din câteva alte micuțe paraclise aparținând unei perioade anterioare.

Protaton

Frescele de la Protaton⁵⁸ sunt atribuite pictorului Panselinos, pe care tradiția l-a transformat într-o personalitate fabuloasă. După stilul său de lucru se pare că perioada sa de înflorire este în sec. al XIV-lea. El este contemporan cu artiștii care au împodobit cu picturi anumite biserici din Serbia, cum ar fi cele din Peci și Studenița, „Sfântul Clement” de la Ohrida și altele.

În general, frescele de la Protaton posedă caracteristicile lucrărilor create în acea perioadă, dar pot fi clar deosebite de alte fresce prin lărgimea lor monumentală și simplitatea grăitoare, prin tonul lor puternic și liniștit, prin simpla și, totuși, tainica dulceață a coloritului, printr-o anumită demnitate străveche și, mai

⁵⁸ Biserica principală din Karyes sau Protaton, capitala Sfântului Munte.

ales, prin profunda inspirație care emană dintr-o mână extrem de talentată, care a colorat cu o anumită libertate, și totuși, extrem de limpede calitate fiecare linie, fiecare atingere a penelului și fiecare zonă. Cele mai simple și arhaice elemente sunt combinate într-o manieră aparte cu o anumită înțelepciune artistică și cunoaștere inegalabilă. Vehemența și sobrietatea, cea mai mișcătoare naivitate și cea mai măreață acuitate tehnică, precum și formele odihnitore, ca și zelul, coexistă într-însele. Și, mai presus de orice, toate acestea insuflă sfințenia plină de cucernicie, a cărei mireasmă duhovnicească își pune puternic amprenta pe lucrările iconografiei răsăritene. Panselinos este unul dintre cei mai originali oameni de artă. Lucrarea sa ar trebui să-i preocupe pe mulți în viitor.

Biserica de la Protaton este asemenea unei corăbii sfinte a artei. Vechimea și tainica sa lumină estompată, care pătrunde în interiorul ei, intensifică impresia produsă de fresce, iar vizitatorul este cuprins de o admirație religioasă și simte că trebuie să li se închine, mai degrabă decât să le privească doar ca pe niște opere de artă.

Pe cea dintâi fâșie a acestei biserici, chiar sub tavan, strămoșii lui Hristos⁵⁹ sunt zugrăviți pe două șiruri, pe partea dreaptă și pe cea stângă, pe pereții laterali și lungi ai clădirii.

⁵⁹ în număr de 42.

III. Prorocul Zaharia. Detaliu din „Intrarea în biserică a Sfintei Fecioare”, sec. al XIV-lea. Frescă de Manuel Panselinos, Biserica Protaton, Sfântul Munte, copiată în anul 1955 de către Spyros Papanicolaou, ucenic și asistent al lui Fotie Kontoglou.

Părerii felurite despre arta bizantină în general

Arta bizantină este superioară artei naturaliste în aceeași măsură în care religia creștină este superioară păgânismului. Pentru o religie care a ajuns la om prin intermediul Revelației, tocmai o astfel de artă îi este potrivită, în vreme ce cealaltă este potrivită logicii.

Reprezentarea naturalistă nu implică taine religioase. Ea ne poate afecta emoțional, dar nu evocă pocăința. Aceasta este stârnită de lucrări anagogice, mistice, liturgice, care-l înalță pe om spre cer și-l fac să guste dintr-un izvor nemuritor.

Nici o altă artă nu s-a folosit de astfel de mijloace simple, și nici o altă artă nu a înțeles astfel de lucruri.

Arta bizantină conține anumite semințe care nu mor niciodată, ele dau rod în orice epocă și la fiecare popor, cu condiția ca să existe artiști cu o profundă trăire care să le cultive. Această artă este universală și veșnică.

Toate „curențele” și cântările artei moderne fuseseră actualizate cu veacuri mai înainte de această artă răsăriteană, și nu în chip experimental și cerebral, așa cum se întâmplă în cazul artiștilor „moderni” de

azi, ci în chip firesc și adevărat, ca o expresie a vieții duhovnicești profunde. De aceea, arta bizantină este veșnică; de aceea, ea este universală.

Icoana bizantină a Învierii reprezintă în formă și culoare ceea ce troparul de biruință, cunoscut de copii și adulți, spune în cuvinte:

„Hristos a înviat din morți,
Cu moartea pe moarte călcând
Și celor din mormânturi viață dăruindu-le”.

Pictorii apuseni, pe de altă parte, Îl înfățișează pe Hristos la Înviere cu un steag în mână, lucru care arată duhul lumesc, străin credinței noastre.

În Răsărit, iconografia este cu adevărat duhovnicească, folosind forme și culori mistice, simboluri și elemente anagogice, care înalță sufletul către un plan duhovnicesc. Același lucru este valabil pentru muzica și imnodia Răsăritului, pentru forma bisericilor, vaselor, veșmintelor preoțești etc.

Caracterul Evangheliilor s-a imprimat cu credințioșie în lucrările muzicii, imnodiei și iconografiei ortodoxe, care au fost executate de Bizanț. Inima este încălzită de comorile Evangheliilor cu o căldură duhovnicească unică. Această căldură, această pace mistică este experiată de către creștin ca provenind din sfintele icoane, din imnodie și psalmodia Bisericii noastre.

Icoanele și alte lucrări ale artei bizantine sunt pline de armonie și calde, deoarece simțămintele mistice pe care ele le exprimă încălzesc atât mintea, cât și inima celui care le iubește și le înțelege.